

Mecdut Mansuroğlu

TÜRKÇEDE ZAMİR ÇEKİMİ

Türkçede sözün, şekil bakımından 1) isim, 2) fiil ve 3) zamir olmak üzere, üç grupta toplanabileceği tesbit edilmiş bulunmaktadır. Söz bölümleri (parties du discours) bu üç söz grubunun, çok def'a belirli bir alâmeti olmaksızın, cümle içinde kullanılışları ile vücut bulurlar. Bu gruplardan birinci derecede isimlerden, daha az olmak üzere, fiillerden üretmeler yapılabildiği halde, zamirden hemen hiç bir üretme yapılamamış, aksine zamir, söz bölümü olarak, diğer gruplardan ve bilhassa isimden artmakta olan bir beslenme görmüştür. Bunun en esaslı sebebi zamerin türkçenin yazılı olmayan eski zamanlarından beri devamlı bir surette şekil ve çekim (déclinaison) bakımından isim grubunun tesiri altında isim lehine unsurlarını kaybetmiş olmasıdır (bu husus için bk. bir de K. Grönbech, *Der türkische Sprachbau I*, Kopenhagen 1936, § 23). Bu yüzden türkçenin yazılı vesikalar devrinde artık dış alâmetleri ile, yani şekilce zamir sayılabilecek sözleri mahdut olup bunlar da daha sonraları az veya çok zamirlik alâmetlerini kaybetme yolunu tutmuşlardır.

Yazılı türkçenin bilhassa ilk zamanlarında sözlerin şekilce zamir olarak ayırt edilebilmelerinde belli başlı kıstas bunların isimden farklı karakterler göstermesidir: İsim çekimi türkçenin bu devresinde artık vüruh ve ittirat elde etmiş ve bundan sonraki gelişmeleri hemen yalnız fonetik değişmelere inhisar etmişken, zamir çekiminde kök değişir, muhtelif haller (casus) için ekler henüz tamamiyle kesinleşmiş değildir ve kök ile çekim eki arasına -ır sesi girer. Bunların daha sonra göze batmayacak dereceye gelerek zamir çekiminin isim çekimine yaklaştığını tesbit etmek mümkün olmakla beraber, yeni türkçede dahi, bilhassa Türkiye yazı dili dışında kalan Türk ağızlarına bakarak hüküm vermek gerekirse, zamir çekimindeki intizam ve ittiradın henüz isimdekine yaklaştırmaktan uzak olduğu görülür.

Bu araştırmada, ilk metinlerden başlayarak, türkçede dış görünüşü bakımından zamir adını alabilecek sözlerin çekimi üzerinde durulmuş, bunların bugüne kadar ne gibi gelişme safhalarından geçtiği ana çizgileri ile gösterilmeğe çalışılmıştır. Bu maksadla türkçenin ilk yazılı devresinde görülen paradigmaya sığabilecek çekim şekli aslı tip olarak

alınmış ve unsurlarının dilin umumî gelişmesine uygun düşen fonetik değişimleri bu çerçeve içerisinde gösterilmiştir. Bundan sonra ikinci safha sayılabilecek muhtelif hâllerin biri birinden farklılaşması ve nihayet analogya tesiri ile benzeşmeler veya aslî zamirlerden üremelerle bunların fonetik gelişmeleri ele alınmıştır. Bu izahtan da anlaşılacağı üzere, tasnifte tarihî sıradan ziyade kategoriler esas tutulmuştur. Bilhassa ikinci safha olarak gösterilen farklılaşma devresini birinciden ayırmanın tarihî gerçeğe uymadığı ileri sürülebilir. Böyle olmakla beraber şekillerden hareketle yapılan bu tasnifin esasta tarih gelişmesine şaşılacak derecede uygun düştüğünü belirtmek isterim; aşağıda zamir çekimine göre yapılan bibliografya tertibinin tarih sırasında da şaşmaması bunun açık delilidir. Bir kısım tedahülleri dillerde yeni bir şeklin umumîleşerek eskisini sahneden sürmesi arasında bazen yüz yılların girmesi ve eski türkçe devresi neşirlerinin tarih ve saha bakımından kesin bir tasnif esasına göre yapılamaması hakikati ile izah etmek gerekecektir.

Çokluk eki almış olarak da çekilebilen bir kısım zamirler bu takdirde isim çekimine çok yaklaşmakta olduğundan, böyleleri için misal alınmamıştır. Bunların zamir çekimine yaklaşan tarafları eski türkçeden XIII. yüz yıl komancasına kadar ilgi (genitivus) ekinin *-nîñ, -niñ*, (olarnîñ, bizlernîñ) ve yükleme (accusativus) ekinin *-nı, -ni* (sizlerni, anlarını, v. s.) şeklinde belirmesinden ibarettir.

Çekim kullanılışlarının aynı zamanda mâna fonksiyonlarını belirtmek yazının gayesini aşmak olacaktır. Tamamen dış şekillerin ele alındığı bir araştırmada zamirleri gramer fonksiyonlarına (şahıs zamirleri, gösterme zamirleri) göre değil de, çekim hususiyetlerine uygun düşecek bir tasnifle gözden geçirmenin tabii olacağını ayrıca kaydetmeyi lüzumlu görüyorum.

Faydalanılacak bibliografyanın türkçenin belli başlı tarihî devrelerinin yazı ve konuşma dillerinden olmasına dikkat edilmiştir. Ancak, bilhassa bugünkü Türk ağızlarında sözü geçen zamirlerde mevzuumuzu aydınlatmaktan ziyade ona lüzumsuz karışıklıklar getirecek bir takım fonetik nuanslar bulunduğu görüldüğünden, bahislerin çeşitli misal yığınları ile dolmasını önlemek maksadı ile, esas aydınlatmağa yarayacak misallerle iktifa edilmiştir. Bibliografyayı zamir esasına göre tarih ve şive bakımından gruplandırmak mümkün olmaktadır. Bu suretle misallerin alındığı eserler şu gruplar altında toplanarak gösterilebilir:

E s k i t ü r k ç e devresinden

Yen.

G ö k t ü r k yazısı ile tesbit edilmiş Yenisey, Tonyu-

kuk ve Orhun yazıtları için metinlerle karşılaştırılmak suretiyle Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları IV, İstanbul 1941 indeksi. *Tony. Yaz.*

U y g u r yazısı ile tesbit edilmiş devreden W. Bang ve A. von Gabain, Türkische Turfan Texte I — V, Berlin 1929 — 1931 sözlüklerini teşkil eden W. Bang ve A. von Gabain, Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der türkischen Turfan - Texte, Berlin 1931. Bunda bulunmayan şekiller için W. Bang (A. v. Gabain ve G. R. Rachmati iştiraki ile), Türkische Turfan - Texte VI, Berlin 1934 indeksi. W. Bang ve R. Rahmeti, Türlü cehennemler üzerinde uygurca parçalar, Türkiyat Mecm. IV, 1934, s. 251 — 263 indeksi. F. W. K. Müller, Uigurica III, Berlin 1922 metninden misaller. F. W. K. Müller, Uigurica IV—A (nşr. A. v. Gabain, türkçesi S. Himran), İstanbul 1945 indeksi. F. W. K. Müller, Uigurica IV—B, C, D. (nşr. A. v. Gabain, türkçesi S. Himran), İstanbul 1946 indeksi. A. v. Gabain, Briefe der Uigurischen Hüen - tsang - Biographie, Berlin 1938 indeksi ve metinden misaller, G. R. Rachmati, Türkische Turfan - Texte VII, Berlin 1936 indeksi. Doğrudan doğruya erişilemeyerek, A. v. Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1941 de verilen misallerden faydalanılan uygurca eserler: A. v. Le Coq. Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-huang, being a Confession - Prayer of the Manichaeen Auditores, Journal of the Royal Asiatic Society 1911, s. 277 — 314. P. Pelliot, La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyânankara et Pâpamkara, Toung - pao 1914, s. 225 v. dd. Suvarnaprabhâsa (uygurcası), Petersburg 1911, s. 867 — 896. W. Radloff ve S. E. Maloff, A. v. Le Coq, Türkische Manichaica aus Chotscho I—III, Berlin 1911, ek 1912, 1919, 1922. *M I, II, III* F. W. K. Müller, Uigurica II, Berlin 1910 — 1911. *U II*

O r t a t ü r k ç e devrinden çok çeşitli şekillerine W. Bang ve G. R. Rahmeti, Oğuz Kağan destanı, İstanbul 1936 indeksi. Yazı türkçesi yanında devrinin muhtelif ağzlarını da veren Mahmud Kâşgarî'nin Divanü Lûgat-it-Türk dizini «endeks», Ankara 1943 (nşr. Besim Atalay). Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig, I. Metin, İstanbul 1947, (nşr. Reşid Rahmetî Arat). Beyit sayısı gösterilerek. *Oğ.K. Kâşg. K.B.*

K ı p ç a k — K o m a n türkçesi Altun Ordu *K.W.*

- sahası Codex Cumanicus malzemesi için K. Grönbech, Komanisches Wörterbuch, Kobenhavn 1942. Muhtelif çekim şekillerinin eserde tesbit edilebilmesi için bazen zamirin aslı haline (nominativus) bakılması lâzımdır. Mısır sahası türkçesi için Kıpçaklar ve onlara yakın Türk zümrelerinin dili olmak üzere A. Caferoğlu, Abû Hayyân, Kitâb - al - idrâk li - lisân - al - Atrâk, İstanbul 1931 sözlüğü. Et-tuhfet-üz-zekiy-ye fil-lûgat-it-türkiyye, İstanbul 1945 (nşr. ve trc. Besim Atalay) indeksi.
- Hay.* *Tuhf.* *Şey. I* *Şey. II* *Deh.* *Vamb.* *Zaj.* *Bang.* *Brock.* *Duda* *Ném.* *Kissl.* *Kadri* *Deny* *Mehdî* *Raq.* *Jarr.*
- Anadolu türkçesi için tarih sırası ile Mecdut Mansuroğlu; Anadolu türkçesi (XIII. asır): Şeyyad Hamza'ya ait üç manzume, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi I, 3—4, 1946, s. 180—195; Şeyyad Hamza'nın Doğu türkçesi ile karışık bir manzumesi, Türk Dili, Seri III, 8—9, İstanbul 1947, s. 16 — 29; Dehhanî ve manzumeleri, İstanbul 1947 indeksleri. H. Vambéry, Altosmanische Sprachstudien, Leiden 1901. s. 10. A. Zajaczkowski, Studja nad jezykiem staroosman'skim I, Kalila i Dimna, Kraköv 1934. Tahsin Banguoğlu, Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar, Breslau 1938. C. Brockelmann, Altosmanische Studien I. Die Sprache 'Âşyq Paşas u. Ahmedîs, Zeitschr. d. Deutsch. Morgl. Ges. LXXIII, 1919, s. 10. H. W. Duda, Die Sprache der Oyrq Vezir-Erzählungen, Leipzig 1930, sahife numarası verilerek. J. Németh, Das Ferahnâme des İbn Hatîb, ein osmanisches Gedicht aus dem XV. Jhdrt, Le Mode Oriental, XIII, 1919, s. 152. H. J. Kissling, Die Sprache des Âşikpaşazade, Breslau 1936, sahife numarası verilerek. Bergamalı Kadri, Müyessiret-ül-ulûm, İstanbul 1946. (nşr. Besim Atalay), neşre eklenen mufassal metin indeksinden. J. Deny, Grammaire de la langue turque, dialecte osmanlie, Paris 1921 § 296 ve 312. Anadolu yazı dilinin doğrudan doğruya devamı olan bugünkü yazı dilimiz (Yeni Anadolu türkçesi) için tanık gösterilmemiştir.
- Doğu türkçesi için J. Eckmann, Mirza Mehdis Darstellung der tschagataischen Sprache, Budapest 1942, s. 35 ve 37. Müellifin vermek lütfunda bulunduğu notlardan. G. Raquette, Eastern Turki Grammer I—II, Mitteil, d. Sem. f. Orient. Sprachen, XV — XVI, 1912 — 13, ders 18 — 19 ve 23 — 24. G. Jarring, Uzbek Texts from Afghan Turkestan, Lund — Leipzig sözlüğü.

I. ÇEKİM SIRASINDA KÖKÜ DEĞİŞMEYENLER

b i z ve s i z çokluk 1. ve 2. şahıs zamirleri

1. İlk çekim şekli ve fonetik gelişmeleri

İlgi (genitivus) ve yükleme (accusativus) halleri bir ittirat gösterdikleri halde, verme (dativus), bulunma (locativus) ve çıkma (ablativus) çekimlerinde araya başka ekler girer ve bulunma ile çıkma şekilce biri-birinden farksızdır.

A. h i z

Aslı hal (nominativus)	b i z (umumî)
İlgi hali (genitivus)	b i z i ñ (Yaz., Ind., U IV-1, Kâşg., K. W.)
Verme hali (dativus)	b i z n i (Yen., Tony., Ind., U IV-1, U IV-2, Kâşg., K. W., Tuhf., Mehdî, Raq.) >
Verme hali (dativus)	b i z i (Deh., Deny) ¹ b i z i ñ e (Yaz., Ind., U IV-2, T. C.)
Bulunma (locativus) —	b i z i n t e (Tony., M. I 33, 20)
çıkma (ablativus) halleri	b i z n i d e (U IV-1, Suv. 611, 1)

¹ Anadolu türkçesinde umumleşen yükleme eki -i, -i'nin eski türkçede isim çekimlerinde görülen -ğ, -g ekinden değil de, zamir çekimlerinde görülen -ni, -ni ekinden türemiş olması gerektir. Eski Anadolu metinlerinde isimlerde -ni, -ni ekine tesadüf etmek mümkündür. Bunun daha çok ünlü (vocalis) ile biten isimlerde görüldüğü ileri sürülebilir. Bugünkü Azerî ağızlarında yükleme eki hemen umumî olarak ünlü ile biten isimlerde -ni, -ni, ünsüz (consonant) ile bitenlerde -i, -i'dir. Bu sebeple ünsüz ile temasta ektaki n-'nin assimile olduğunu ve zamanla Anadolu türkçesinde bu assimile edilmiş şeklin umumleştiğini kabul etmek gerekecektir (ek başındaki ünsüzün assimile olması için bir misal de -si, -si, -i, -i 3. şahıs iyelik 'possessivum' ekidir; bk. W. Bang, Studien zur vgl. Grammatik d. Türksprachen, 3. Stück, Berlin 1916 § 1). Bundan başka önünde ünlü bulunan -ğ, -g (-iğ, -ig) eski Anadolu türkçesinde yuvarlak bir ünlü vermektedir (-u, -ü). Halbuki yükleme eki bütün eski Anadolu türkçesi metinlerinde yalnız düz ünlü ile görülür. Bunlarda yuvarlaklık-düzlük uygunluğu çok daha sonradır.

B. s i z

Aslı hal (nominativus)	s i z (umumî)
İlgi hali (genitivus)	s i z i ñ (Yen. Ind., U IV-2, Kâşg., K. W.) >
	s i z ü ñ (Bang. § 112, Kadri) >
	s i z i ñ (Bang. § 112, Deny) >
	s i z i n (Yeni Türkiye türkçesi)
Yükleme hali (accusativus)	s i z n i (Ind., K. W., Tuhf., Raq.) >
	s i z i (Deny) ²
Verme hali (dativus)	s i z i ñ e (Ind.)
bulunma (locativus) —	s i z i n t e (M I 10, 5) >
çıkma (ablativus) halleri	s i z i n d e (T. C.)

2. Değişmeler

Yukarıdaki çekim şekli muhtelif tesirlerle değişmelere uğramıştır. Bu farklar isim çekimine yakınlık gösterecek şekilde bir gelişme yolu tutmuş ve nihayet Anadolu türkçesinde, 1. şahıs ilgi hali (genitivus) dışında, çekim isim çekiminden farksız bir hale gelmiştir. Bu değişmelerin âmilleri şu suretle sıralanabilir:

A. Verme (dativus), bulunma (locativus) ve çıkma (ablativus) çekimlerinde basitleşme ve son iki halin biri birinden farklılaşması:

Verme	b i z k e (Yen.) >
	b i z g e (Oğ. K., Kâşg., K. W., Tuhf., Mehdî, Raq.) >
	b i z e (Deh., Deny)
	s i z g e (Kâşg., K. W., Tuhf., Raq.) >
	s i z e (Deny)
Bulunma	b i z d e (K. W., Deny, Raq.)
	s i z d e (Kâşg., Deny, Raq.)

Çıkma için şu şekiller tesbit edilmektedir:

1. Yükleme haline (accusativus) *-din* çıkma eki getirilmiştir:

s i z n i d i n (H. - t. 1803)

2. Zamire *-din*, *-den* çıkma ekleri getirilmiştir:

² Bk. not 1.

b i z d i n (Mehdî, Raq.)
 s i z d i n (Raq.)
 b i z d e n (K. W., Tuhf., Deny)
 s i z d e n (K. W., Tuhf., Deny;
 b u, b e n — s e n v e
 o l : a n - z a m i r l e r i n -
 d e a y n ı Ő e y i ç i n k r Ő . s ı -
 r a i l e I I . 2 . A , I I I . 2 . A ,
 I V . 2 . A)

B. Analogya tesiri ile benzemeler.

1. Çokluk 1. şahıs iyelik (possessivum) ekinin (-miz) tesiri ile 1. şahıs aslı halinde (nominativus):

m i z (Kâşg., Hay.)

2. Teklik 1. şahıs iyelik (possessivum) ekinin (-m) tesiri ile 1. şahıs ilgi halinde (genitivus):

b i z i m (K. W.) >
 b i z ü m (Şey. I, Deh., Bang
 § 112, Kadri) >
 b i z i m (Deny; krş . m e n i m ,
 b i n ü m , b e n ü m ,
 b e n i m I I I . 2 . B . 4)

C. İlgi halinde (genitivus) yanlış bölünme neticesinde ek -niñ olmuştur:

b i z n i ñ (T T V I I , O ğ . K . , K â Ő g .
 R a q .)
 s i z n i ñ (M I 10 , 11 , M e h d î ,
 R a q . ; k r Ő . m e n n i ñ ,
 s e n n i ñ I I I . 2 . B . 5)

II. ÇEKİM SIRASINDA KÖKÜ DEĞİŐMEYENLERDEN ARAYA -n- SESİ GETİRENLER

b u g ö Ő t e r m e (d e m o n s t r a t i v u m) z a m i r i i l e m u h t e l i f t ü r e m e l e r i .

1. İlk çekim Şekli ve fonetik gelişmeleri.

Bu zamirin çokluğunda ve çekilmelerinde ittirat vardır. Bulunma (locativus) ve çıkma (ablativus) halleri Şekilce biri birinden farksızdır.

Eşitlik hali (aequativus) de kullanılır. Bütün eğri hallerinde (casus obliquus) araya giren *-n-* sesi türkçede aslı zamirin belirli hususiyetidir. Bu ses 3. şh. iyelik (possessivum) ekinden sonra türkçenin bir çok şivelerinde verme (dativus), bulunma, çıkma ve eşitlik hallerinde görülür (ses hakkında bk. bir de Grönbech, Der türkische Sprachbau, Kopenhagen, 1936 § 21). Bu zamirde eğri halin bir hususiyeti de baştaki ses *b-*'nin bir çok şivelerde *m-* olmasıdır. Bunda araya giren *-n-'nin* âmil olduğu söylenebilir. (krş. *b e n — s e n*, III. 1).

Aslı hal (nominativus)	<i>b u</i> (umumî)
Çokluk	<i>b u 'l a r</i> (Ind., U IV-2, TT VII, Kâşg., K. B. 3591, K. W., Tuhf., Şey. I. Bang. § 113, Vamb. Kissl. 14, Kadri, Mehdî, Raq.)
İlgi hali (genitivus)	* <i>b u n u ñ</i> > <i>b u n u ñ</i> (Deny, Raq.) ve <i>m u n u ñ</i> (U IV-2) > <i>b u n ı ñ</i> (Raq.) ve <i>m u n ı ñ</i> (K. W., Raq.)
Yükleme hali (accusativus)	<i>b u n ı</i> (Yaz., Kâşg., Deny, Raq.) > <i>b u n u</i> (Yeni Türkiye türkçesi) ve <i>m u n ı</i> (Ind., U IV-1, T. C., TT VII, Oğ. K., K. B. 2430, K. W., Mehdî, Raq.) >
Verme hali (dativus)	* <i>b u ñ a r</i> > <i>b u ñ a</i> (Deny) > <i>b u n a</i> (Yeni Türkiye türkçesi) ve <i>m u ñ a r</i> (K. B. 1900, K. W.) > <i>m u ñ a</i> (TT VII, Oğ. K., Raq.) > <i>m u n ğ a</i> (Jarr.)
Bulunma (locativus) — çıkma (ablativus) halleri	* <i>b u n t a</i> > <i>b u n d a</i> (Oğ. K., Deny) ve <i>m u n t a</i> (Ind., U IV-1, U IV-2) > <i>m u n d a</i> (Ind. Oğ. K., Kâşg., K. B. 3817, K. W., Mehdî, Raq., Jarr.)
Eşitlik hali (aequativus)	* <i>b u n ç a</i> > <i>b u n c a</i> (Yeni Türkiye türkçesi) ve <i>m u n ç a</i> (TT VI, U IV-1, M II 5, 8 K. W., Mehdî, Jarr.)

2. Değişmeler

Bu çekim şekli de muhtelif tesirlerle değişiklikler göstermiştir. Nihayet esasen muntazam bir durum gösteren şema çokluk şeklinin de *-n-* ile yapılması suretiyle yalnız teklik aslî halde (nominativus) bu sesi almamıştır. Belli başlı değişmeler şunlardır:

A. Bulunma (locativus) ve çıkma (ablativus) halleri farklılaşmıştır. Bunda eski şekil bulunma için kullanılarak çıkma için yeni şekiller vücut bulmuştur. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Mahiyeti anlaşılmıyan *-tir* ekine *-tın* çıkma eki getirilmiştir:

m u n t ı r t ı n (H.-t. 2093)

2. İki kerre *-ta*, *-da* eki kullanılmıştır:

m u n t a d a (U IV-1, U IV-2,
M III 25, 9, Suv. 610,8) >
m u n t u d a (K.P. 34, 8; 37, 4) ve
m u n d a d a (T. C.)

3. İlgî (genitivus) ekine *-da* ve *-dın* ekleri getirilmiştir:

m u n ı ñ d a (K. B. 4147)
m u n ı ñ d ı n (K. B. 1966)

4. Doğrudan doğruya *-dın* ve *-dan* çıkma ekleri getirilmiştir:

m u n d ı n (Oğ. K., Kâşg., K. B.
3976, Mehdî, Raq.)
b u n d a n (Kissl. 14, Deny)
m u n d a n (K. W.; b i z — s i z,
b e n — s e n ve o l :
an- zamirlerinde aynı
şey için krs. sıra ile
I. 2. A, III. 2. A, IV. 2. A)

B. Analogya tesiri ile benzemeler.

1. İğri hallerde (casus obliquus) görülen baş ses *m-* (bk. II. 1) düz halde (casus rectus) de tesbit edilir:

m u (Jarr.)

2. o l 'daki (bk. IV, 1) *-l* b u 'da da görülür:

b u l (Raq., Jarr.)

3. İğri hallerde görülen *-n-* çokluk ekinden önce de belirir:

b u n l a r (Şey. I, Bang. § 114,
Ném., Kadri, Kissl. 14)
m u n l a r (Oğ. K.)

3. b u 'dan üretilen gösterme zamirleri (sıfatları)

b u zamiri ile bazı sözlerin birleşmesi neticesinde ve analogya yapıları ile daha sonraki şivelerde yeni gösterme (demostrativum) zamir ve sıfatları üretilmiş ve hatta bunların bir kısmı çekilmiştir. Aşağıda bu zamirlerin nasıl meydana geldikleri gösterilmeğe çalışılacaktır.

1. u ş (bk. Kâşg. ve o ş K. W., Hay.) ve b u sözlerinin birleşmesinden:

u ş b u (Oğ. K., Duda 47, Kissl 15
ve 67, Mehdî. Raq.) >
i ş b u (Yeni Türkiye türkçesi)³

2. u ş (bk. 1) ve o l (bk. IV. 1) zamirinin birleşmesinden:

u ş o l (Oğ. K.: o ş ul, Mehdî: o ş o l,
Jarr.) >
u ş a l (Mehdî: o ş al, Jarr.)

3. u ş o l 'un (bk. 2) o l 'a benzemesi (analogya) neticesinde:

ş o l (Oğ. K., : ş ul, Deh., Zaj. § 11.2
Bang. § 118, Duda 48,
Kissl. 14, Kadri, Mehdî,
Raq., Jorr.) >
ş u l (Jarr.)

4. ş o l 'un (bk. 3) b u 'ya benzemesi (analogya) neticesinde:

ş u (Şey. I, Şey. II. Bang. § 113,
Kissl. 15, Kadri, Raq.)

ve yine b u 'ya kıyasla çokluk şekli dahil olmak üzere, -n- ile çekimi (bk. II. 2):

ş u n l a r v.s. (Bang. § 113, Kissl.
14, Kadri, Deny).

ş u n d a ğ, ş u n ç a (Jarr.)

5. ş u 'ya o 'nun (bk. IV. 2. B. 3) tesiri ile (analogya)

ş o (Jarr.)

³ Bu izah şekli için bk. Deny § 1041. Bir kısım tanıklarda ilk ünlü (vocalis) yanlış transkribe edilmiştir.

6. b u ve ş u (bk. 4) zamirlerinin birleşmesinden:

m u ş u (Raq.; m u için bk. II.2.
B. 1).

7. ş u (bk. 4) ve b u birleşmesinden:

ş u b u (Raq.)

8. o l (bk. IV. 1) ve ş u birleşmesinden (assimilation ile):

o ş u (Og. K., Jarr.) >
o ş a (Jarr.) ve
u ş u (Jarr.) >
u ş a (Jarr.)

III. KENDİLERİNDE *-n-* SESİNİ BULUNDURAN VE BAZI ÇEKİM HALLERİNDE KÖK ÜNLÜSÜNÜ DEĞİŞTİRENLER

b e n — m e n ve s e n teklik 1. ve 2. şahıs zamirleri.

1. İlk çekim şekli ve fonetik gelişmeleri

Bu zamirlerin aslı **be-* > **bi-* ve **se-* > **si-* olup sonlarındaki *-n*'nin zamir çekilmesinde görülen *-n-* (bk. II. 1 ve IV. 1) olduğu söylenmiş ve bazı misaller getirilmiştir: *be-rü*, çokluk karşılıkları *bi-z*, *si-z* ve *-z*'nin bugün dahi çokluk bildirdiğine misal olmak üzere 2. şahıs iye-lik (possesivum) çokluk eki: *gözleriniz* (bk. W. Bang, Vom Kök-türhischen I, ABAW 1917 § 2 ve 4, not 2).

Kök ünlüsü (vocalis) yükleme (accusativus), bulunma (locativus) çıkma (ablativus) hallerinde *-i-* olarak belirir. Bulunma ve çıkma halleri şekilce biri birinden farksızdır ve bazan araya yükleme (accusativus) eki girmiştir. Verme hali (dativus) anlaşılan o l zamirinin verme şekli a ñ a (bk. IV. 1) tesiri ile arka damak seslerine geçerek b a ñ a — m a ñ a ve s a n a olmuştur.

b e n zamirinin düz (casus rectus) ve eğri hallerde (casus obliquus) çok görülen bir de m e n şekli vardır. *b-* > *m-* sondaki *-n* sesi ile hasıl olmuştur. (bk. W. Bang, aynı eser § 2; krs. b u zamirinin eğri halleri, II. 1).

A. b e n — m e n

Aslı hal (nominativus)

b e n (Yen., Tony., Yaz., Kâşg. :
Oğuz, Kıpçak ve Su-
varlarda, Hay. : Türk-

	menlerde, Şey. I, Şey. II, Deh., Deny) >
	m e n (Yaz., Ind., U IV-1, U IV-2, TT VII, Oğ. K., Kâşg., K. B. 1939, K. W., Hay., Tuhf., Raq.)
İlgi hali (genitivus)	b e n i ñ (Tony.) > m e n i ñ (Yaz., Ind., U IV-1, U IV-2, Oğ. K., Kâşg., K. B. 3145, Mehdî, Raq.) >
Yükleme hali (accusativus)	m e n ü ñ (Oğ. K.) b i n i (Tony., Deh., Ném., Brock.) > m i n i (Ind., U IV-1, U IV-2, Kâşg., K. B. 1878, Şey. II, Mehdî)
Verme hali (dativus)	b a ñ a (Yen., Tony., Deh., Bang. § 112, Kadri, Deny) > b a n a (Yeni Türkiye türkçesi) ve m a ñ a (Yaz., Ind., U IV-1, U IV-2, Kâşg., K. B. 1904, K. W., Şey. II, Mehdî Raq.) >
Bulunma (locativus) — çıkma (ablativus) halleri	m a ğ a > m a a (K. W., Tuhf: maa) ⁴ *b i n t e > m i n t e (M I 29, 16 ve) m i n d e (Mehdî)
Aslı hal (nominativus)	B. s e n s e n (umumî)
İlgi hali (genitivus)	s e n i ñ (U IV1, U IV-2, Oğ. K., Kâşg., K. B. 3748, Tuhf. Mehdî, Raq.)

⁴ Kırgızcadaki m a ğ a n ve s a ğ a n şekillerindeki -n'in eski bir çekim ekinden bakiye olduğu hakkında bk. W. Bang, Vom Köktürkischen zum Osmanischen I, (ABAW) 1917 §§ 39, 51.

Yükleme hali (accusativus)	s i n i (Tony., Ind., U IV-2, TT VII, K. B. 4128, Şey. I, Deh., Ném., Mehdi)
Verme hali (dativus)	s a ñ a (umumî) > s a n a (Yeni Türkiye türk-çesi) ve s a ğ a > s a a > s a (K. W. Tuhf. saa) ⁵
Bulunma (locativus) — çıkma (ablativus) halleri	s i n i d e (Ind.)

2. Değişmeler

b e n — m e n ve s e n zamirlerinin de çekim şekillerinde muhtelif değişmeler olmuştur. Bulunma (locativus) ve çıkma (ablativus) hallerinin şekilce biri birinden ayrılması, kök ünlüsünün (vocalis), yükleme (accusativus), bulunma — çıkma hallerinden başka, diğer eğri hallerde (casus obliquus) ve hattâ düz halde (casus rectus) değişmesi ve nihayet, isimde olduğu gibi, çekimde kök değişmemesi suretiyle esas itibariyle verme hali (dativus) ve çok defa 1. şahıs zamirinde ilgi hali (genitivus) müstesna, çekimin bir intizam göstermesi değişmelerin etrafında toplanabilecekleri belli başlı noktalardır. Bu değişmeler de diğer zamirlerde yapılan tasnif içerisinde gözden geçirilebilir:

A. Çıkma hali (ablativus) bulunma halinden (locativus) farklılaşmıştır. Bunlar şu suretle sıralanabilir:

1. İki kerre *-te*, *-de* eki kullanılmıştır:

m i n t e d e (U II 21, 11) >
m i n d i d e (U IV-2)
s i n t e d e (U IV-2)

2. Yükleme haline (accusativus) *-tin* çıkma eki getirilmiştir:

s i n i t i n (U III 48, 12)

3. İlgi haline (genitivus) *-din* çıkma eki getirilmiştir:

s e n i ñ d i n (K. B. 2526)

4. Köke *-din*, *-den* çıkma ekleri getirilmiştir:

s i n d i n (Mehdi)
s i n d e n (Deh.; biz—siz,

⁵ Kırgızcada s a ğ a n için bk. not 4.

bu ve ol: an- 'da
aynı şey için krs. sıra ile
1. 2. A, II. 2. A, IV. 2. A)

B. Analogya tesiri ile benzemeler.

1. Kök ünlüsünü (vocalis) değiştiren eğri haller (casus obliquus) aslı hal (nominativus) ve ilgi haline (genitivus) de tesir ederek onlarda da kök ünlüsünün değişmesine sebep olmuştur:

m i n (M. I, 29,9, Mehdî)
s i n (Oğ. K., Kâşg.: kençekçe,
Brock., Mehdî, Raq.)
m i n i ñ (K. P. 80,2)
s i n i (Mehdî) >
s i n ü ñ (Şey. I, Şey. II, Deh.,
Bang. § 112, Ném.)

2. Kök ünlüsü (vocalis) değişmeyen haller (casus) değişenlere tesir ederek onlarda da kökte değişiklik olmamasına sebep olmuşlardır:

s e n ü ñ (Bang. § 112, Kadri) >
s e n i ñ (Deny)
b e n i (Vamb. Ném., Deny)
m e n i (K. P. de Kâşg., K. W.,
Tuhf., Raq.)
s e n i (Kâşg., K. W., Tuhf., Bang.
§ 112, Ném., Kadri,
Deny, Raq.)
b e n d e (Deny)
m e n d e (Kâşg., K. W., Raq.)
s e n d e (Kâşg., K. W., Deny,
Raq.)
b e n d e n (Kadri, Deny)
m e n d e n (Kâşg., K. W., Tuhf.)
m e n d i n (Kâşg., Raq.)
s e n d e n (Kâşg., K. W., Tuhf.,
Deny.)
s e n d i n (Oğ. K., Raq.)

3. Verme hali (dativus) de aslı hale (nominativus) verme eki getirilmek suretiyle yapılmıştır:

m e n g e (Oğ. K.)
s e n g e (Oğ. K.)

4. Teklik 1. şahıs iyelik (possessivum) ekinin (-m) tesiri ile 1. ilgi halinde (genitivus) -m görülür.

m e n i m (K. W.)
 b i n ü m (Şey. I, Deh., Bang.
 § 112) >
 b e n ü m (Bang. § 112, Kadri) >
 b e n i m (Deny; kış. b i z ü m
 I. 2. B. 2)

5. İlgi (genitivus) ekinin yanlış bölünmesi neticesinde ek -niñ olarak belirmiştir:

m e n n i ñ (Oğ. K.)
 s e n n i ñ (Oğ. K.; kış. b i z n i ñ
 s i z n i ñ I. 2. c)

IV. İĞRİ HALLERİ BAŞKA KÖKTEN YAPILAN VE ARAYA -n- SESİ GETİRENLER

o l teklik 3. şahıs ve gösterme zamiri

1. İlk çekim şekli ve fonetik gelişmeleri

Bu zamirin düz hal (casus rectus) ile iğri hallerinin (casus obliquus) ayrı köklerle yapıldığı kabul edilir. Düz halde görülen o l şekline karşı iğri halde *a- kökünden zamir alâmetleri olan -n- sesi (krş. II. 1. ve III. 1) ile genişletilmiş şekiller kullanılır. (bk. W. Bang, Vom Köktürhischen zum Osmanischen I, ABAW 1917 § 2). Bulunma (locativus) ve çıkma (ablativus) halleri şekilce biri birinden farksızdır.

Asli hal (nominativus)	o l (umumi)
Çokluk	o l a r < *ol-lar (Ind., T. C., U IV-1, U IV-2; TT VII, Kâşg., K. B. 2433, Bang. §. 114, Vamb., Kadri, Raq.)
İlgi hali (genitivus)	a n i ñ (Ind., U IV-1, U IV-2, T. C., Kâşg., K. B. 3903, K. W., Tuhf., Mehdî, Raq.) >
	a n u ñ (Oğ. K., Sey. I, Deh., Du- da 43, Kissl. 11, Kadri)
	a n i ñ (Deny)

2. İlgi (genitivus) ekine gelen çıkma (ablativus) ekleri. (bk. A. 3) tesiri ile ilgi haline verme (dativus) ve bulunma (locativus) ekleri de getirilmiştir:

a n ı . n̄ ğ a (Raq.)

a n ı n̄ d a (Raq.)

3. Düz hal (casus rectus) o l 'daki o- sesi, düz hal çokluk a n l a r (bk. B. 1) dahil olmak üzere, bütün eğri hallerdeki (casus obliquus) a- seslerine (bk. IV 1) tesir ederek onları o- 'ya çevirmiş ve bundan sonra bu o- ların tesiri ile kendisindeki -l sesini kaybetmiştir. Bu suretle bilhassa Türkiye türkçesinde, düz hal dışında on- sesleri ile muntazam bir çekim paradigması vücut bulmuştur:

Aslı	o	(Bang. § 114, Kissl. 11 ve 14, Kadri, Deny, Raq., Jarr.) >
	u	(Jarr.)
Çokluk	o n l a r	(Deny)
İlgi	o n u n̄	(Kissl. 11, Deny) >
	o n u n	(Yeni Türkiye türkçesi)
Yükleme	o n ı	(Deny) >
	o n u	(Yeni Türkiye türkçesi)
Verme	o n̄ a	(Kissl. 11, Deny) >
	o n a	(Yeni Türkiye türkçesi)
Bulunma	o n d a	(Kissl. 12, Deny)
Çıkma	o n d a n	(Deny)
Eşitlik	o n c a	(Deny)

Türkçede zamir çekiminin umumî gelişmesi ana çizgileri ile tesbit edildikten sonra, dilin metinlerle bize kadar gelememiş en eski devresinde bu söz bölümünün (parties du discours) mahiyeti hakkında şöyle bir hükme varılabilir:

En eski türkçede tamamen ayrı ve çekilemeyen bir zamir kategorisi vardı. Daha sonra zaruretle ve isme kıyas neticesinde bu söz kategorisinin çekilmesi yoluna gidildiği zaman, eğri halleri (casus obliquus) ayrı köklerden yapılmış, kök ile çekim ekleri arasında mutavassıt bir unsur olarak -n- sesi girmiştir. İlk zamir çekimlerinin bazı hallerinde (casus) görülen tereddüt, n e sorğu zamirinin (interrogativum) eski metinlerde eğri hallerinin pek mahdud oluşunun (n e k e : Tony., n e ç e : Ind., U IV—1) ve hattâ bugün bile yükleme hali (accusativus) için daha çok aslı halin (nominativus) kullanılmasının (msl: *ne ararsın?*) sebepleri bu olmalıdır. Yeni türkçede zamirlerin isim çekimine yaklaşan bir ittiratla çekilebilmelerini dillerde sisteme gidiş temayülü ile izah etmek gerekecektir.

*Şahruh'un Temür ve oğullarının Baysungur albümüne dahil resimli
uyğurca şeceresinde bulunan portresi.*